

УДК 612.3:591.413.2

КОНЦЕПЦІЯ Ca^{2+} -ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ОДИНИЦЬ У ЗАСТОСУВАННІ ДО СЕКРЕТОРНИХ КЛІТИН СЛИННИХ ЗАЛОЗ ЛИЧИНКИ *CHIRONOMUS PLUMOSUS*

В. В. Манько

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Грушевського, 4, Львів 79005, Україна
e-mail: vvmanko@franko.lviv.ua*

Виходячи з аналізу експериментальних даних, отриманих у ході дослідження Ca^{2+} -транспортувальних систем секреторних клітин слинних залоз личинки *Chironomus plumosus*, запропоновано концепцію Ca^{2+} -функціональних одиниць. Згідно з нею, Ca^{2+} -функціональна одиниця – це абстрактна модель, яка складається зі системи активного і системи пасивного транспортування Ca^{2+} та мембрани, що забезпечує компартменталізацію цих катіонів. Ca^{2+} -функціональні одиниці є I (системи активного і пасивного транспортування належать одній мембрані) і II типу (системи активного і пасивного транспортування належать різним мембранам однієї клітини). В обох випадках Ca^{2+} -функціональна одиниця є не статичною структурою, а динамічною системою, яка забезпечує підтримання відповідної $[\text{Ca}^{2+}]$ у цитозолі та може перебувати у трьох станах. Стан спокою характеризується наявністю динамічної рівноваги між вхідним і вихідним потоками Ca^{2+} . У стані активності вхідний (відносно цитозолі) потік Ca^{2+} переважає над вихідним, а у стані інактивації – навпаки, переважає вихідний потік. Чинниками, які за рахунок прямого позитивного чи зворотного негативного зв'язку забезпечують перехід Ca^{2+} -транспортувальних систем між різними станами, слугують катіони Ca^{2+} , оскільки активність більшості Ca^{2+} -транспортувальних систем залежить від їхньої цитозольної концентрації.

Ендоплазматична Ca^{2+} -функціональна одиниця досліджуваних секреторних клітин об'єднує Ca^{2+} -помпу ендоплазматичного ретикулу, $\text{I}\Phi_3$ -чутливі та ріанодинчутливі Ca^{2+} -канали. Як наслідок, 1) додавання ріанодину до середовища інкубування залоз у субмікромолярній концентрації спричиняє збільшення вмісту Ca^{2+} у їхній тканині; 2) стимуляція $\text{I}\Phi_3$ -чутливих Ca^{2+} -каналів запобігає одночасній стимуляції ріанодинчутливих Ca^{2+} -каналів чи навпаки; 3) гепарин спричиняє збільшення вмісту Ca^{2+} у тканині залоз, оброблених сапоніном, але лише за наявності у середовищі ріанодину в активуючій ріанодинчутливих Ca^{2+} -каналів концентрації.

Ca^{2+} -функціональну одиницю плазматичної мембрани формують потенціалкеровані Ca^{2+} -канали, Na^+ - Ca^{2+} -обмінник і Ca^{2+} -помпа плазматичної мембрани.

Це припущення базується на тому факті, що між потенціалкерованими Ca^{2+} -каналами та Na^+ - Ca^{2+} -обмінником, з одного боку, та Na^+ - Ca^{2+} -обмінником і Ca^{2+} -помпою плазматичної мембрани, з другого, існують тісні функціональні зв'язки навіть за умов внутрішньоклітинної перфузії. До певної міри стан цієї Ca^{2+} -функціональної одиниці визначається залежністю Na^+ - Ca^{2+} -обміну від активності Na^+ - K^+ -помпи. Її характерною ознакою є також залежність від рівня мембранного потенціалу, а не лише від цитозольної $[\text{Ca}^{2+}]$.

Певні Ca^{2+} -транспортувальні системи можуть входити до кількох Ca^{2+} -функціональних одиниць. Ендоплазматично-мітохондріальна Ca^{2+} -функціональна одиниця складається з каналів вивільнення Ca^{2+} ендоплазматичного ретикулу та Ca^{2+} -уніпортера мітохондрій, оскільки дія на вміст Ca^{2+} у тканині слинних залоз ріанодину та рутенію червоного, а також $\text{I}\Phi_3$ та рутенію червоного за умов поєднання їх у середовищі інкубації є неадитивною.

Постульовану концепцію можна розглядати як робочу гіпотезу для з'ясування ролі, яку відіграє узгодженість функціонування різних Ca^{2+} -транспортувальних систем у Ca^{2+} -сигналізації і не лише у секреторних клітинах екзокринних залоз.

Ключові слова: Ca^{2+} -функціональні одиниці, Na^+ - Ca^{2+} -обмінник, Ca^{2+} -помпа, потенціалкеровані Ca^{2+} -канали, $\text{I}\Phi_3$ -чутливі Ca^{2+} -канали, ріанодинчутливі Ca^{2+} -канали, Ca^{2+} -уніпортер, секреторні клітини, концепція.

Ca^{2+} -FUNCTIONAL UNITS CONCEPTION CONCERNING TO SECRETORY CELL OF *CHIRONOMUS PLUMOSUS* LARVAE SALIVARY GLAND

V. V. Manko

*Ivan Franko National University of Lviv
4, Hrushevskiy St., Lviv 79005, Ukraine*

On the basis of analysis of experimental data received during investigation of Ca^{2+} -transporting systems of secretory cells of salivary glands of *Chironomus plumosus* larvae, a conception of Ca^{2+} -functional units has been proposed. According to this conception, Ca^{2+} -functional unit is an abstract model which consists of with active and passive Ca^{2+} -transporting systems and cellular membrane providing Ca^{2+} cations compartmentalisation. There are type I (active and passive transporting systems located in the same membrane) and type II (active and passive transporting systems located in different membranes of the same cell) Ca^{2+} -functional units. In both cases, Ca^{2+} -functional unit is not a static structure, but a dynamic one, that ensure proper $[\text{Ca}^{2+}]$ support in cytosol. It may be in three states: 1) resting state the is characterised by a dynamic balance between the influx and efflux of Ca^{2+} flow; 2) active state of Ca^{2+} influx (regarding cytosol) prevailing over the efflux; 3) inactive state (oppositely, Ca^{2+} efflux prevailing over its influx). Factors which due to direct positive or negative feedback are supporting Ca^{2+} -transporting systems transition

between different states, are Ca²⁺ cations, since the activity of majority of Ca²⁺-transporting systems depends on cytosol concentration of Ca²⁺.

Endoplasmic Ca²⁺-functional unit of investigated secretory cells combines Ca²⁺-pump of endoplasmic reticulum, InsP₃Rs and RyRs. As a result of 1) ryanodine adding to incubatory medium of glands in submicromolar concentration causes Ca²⁺ content increasing in their tissue; 2) InsP₃Rs stimulation prevents simultaneous RyRs stimulation or contrariwise; 3) heparin causes Ca²⁺ content increasing in gland tissue, treated with saponin, but only in ryanodine presence in medium in concentration activating RyRs.

Ca²⁺-functional unit of plasma membrane are formed by voltage-operated Ca²⁺-channels, Na⁺-Ca²⁺ exchanger and Ca²⁺-pump of plasma membrane. That assumption is based on the fact that between the voltage-operated Ca²⁺-channel and Na⁺-Ca²⁺ exchanger, from one side, and Na⁺-Ca²⁺ exchanger and Ca²⁺-pump of plasma membrane, from the other side, tight functional links are existing even in case of intracellular perfusion. To some extent, condition of this Ca²⁺-functional unit are defined by Na⁺-Ca²⁺ exchange dependence on Na⁺-K⁺ pump activity. Its peculiar feature is also a dependence on membrane potential level, not only on cytosolic [Ca²⁺].

Distinct Ca²⁺-transporting systems may be a part of several Ca²⁺-functional units. Endoplasmic-mitochondrial Ca²⁺-functional unit consists of Ca²⁺-release channels of endoplasmic reticulum and mitochondrial Ca²⁺-uniporter, so far as influence of ryanodine and ruthenium red, and also InsP₃ and ruthenium red under the condition of their combination in incubation medium with Ca²⁺ content of salivary glands tissue is not additive.

Postulated conception could be positioned as a working hypothesis for identification of the role of different Ca²⁺-transporting systems in coordination of Ca²⁺-signalling in different cells other than secretory cells of exocrine glands.

Key words: Ca²⁺-functional unit, Na⁺-Ca²⁺ exchanger, Ca²⁺-pump, voltage-operated Ca²⁺-channels, InsP₃R, RyR, Ca²⁺-uniporter, secretory cells.

ВСТУП

Використовуючи різні методичні підходи у плазматичній мембрані секреторних клітин слинних залоз личинки *Chironomus plumosus*, ідентифіковано потенціалкеровані Ca²⁺-канали [4, 8, 18], Na⁺-Ca²⁺-обмінник [6, 12, 17] і Ca²⁺-помпу плазматичної мембрани [9, 16]. Доведено також наявність Ca²⁺-помпи ендоплазматичного ретикулу [13, 16], Ca²⁺-уніпортера мітохондрій [20], IФ₃-чутливих та ріанодинчутливих Ca²⁺-каналів [1, 11, 13]. Роль первинного агоніста у слинних залозах комара-дергуна може відігравати АТФ, оскільки на плазматичній мембрані досліджуваних секреторних клітин ідентифіковані P2Y- і P2X-рецептори [14].

У ході дослідження властивостей цих Ca²⁺-транспортувальних систем з'ясувалося, що деякі їхні властивості неможливо пояснити без урахування тих складних взаємовідносин, які існують між ними. Так, встановлено, що амплітуда потенціалкерованого Ca²⁺-струму залежить від функціональної активності Na⁺-Ca²⁺-обмінника плазматичної мембрани [5]. У свою чергу, амплітуда вхідного струму Na⁺-Ca²⁺-обміну збільшується внаслідок додавання до внутрішньоклітинного розчину блокатора Ca²⁺-помпи еозину Y [15]. Існують також складні

взаємовідносини між каналами вивільнення Ca^{2+} із внутрішньоклітинних депо – $\text{I}\Phi_3$ -чутливими та ріанодинчутливими [1], а також між каналами вивільнення Ca^{2+} та Ca^{2+} -уніпортером мітохондрій [2]. Це наштовхнуло нас на думку про необхідність пошуку загальних закономірностей між встановленими фактами.

МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У роботі проаналізовано експериментальні дані, отримані раніше з метою ідентифікації та встановлення властивостей ріанодинчутливих та $\text{I}\Phi_3$ -чутливих Ca^{2+} -каналів ендоплазматичного ретикулулу [1, 13], потенціалкерованих Ca^{2+} -каналів [5, 7], Na^+ - Ca^{2+} -обмінника [15, 19] плазматичної мембрани та Ca^{2+} -уніпортера мітохондрій [2] секреторних клітин слинних залоз личинки *Chironomus plumosus*.

Властивості ріанодинчутливих і $\text{I}\Phi_3$ -чутливих Ca^{2+} -каналів, а також Ca^{2+} -уніпортера мітохондрій, досліджували, аналізуючи зміни вмісту Ca^{2+} у тканині залоз після їхнього інкубування з відповідним активатором чи блокатором – ріанодином (5 або 500 нмоль/л), $\text{I}\Phi_3$ (10 мкмоль/л), гепарином (500 мкг/мл) чи рутенієм червоним (10 мкмоль/л) [13, 20].

Струм через потенціалкеровані Ca^{2+} -канали досліджували з використанням методу фіксації потенціалу за умов внутрішньоклітинної перфузії [4]. Застосовуючи цей метод реєстрували і струм Na^+ - Ca^{2+} -обміну – у відповідь на раптове гіперполяризувальне зміщення мембранного потенціалу плазматичної мембрани (детальніше див. [12]). У цих дослідженнях використовували блокатор Ca^{2+} -помп еозин Y (10 мкмоль/л) і Na^+ - K^+ -помпи уабаїн (25 мкмоль/л), а також АТФ (1 ммоль/л) і відновлений глутатіон (GSH, 1 ммоль/л). Достовірність різниці між двома статистичними групами визначали за Стьюдентом [3]. Інші умови проведення експериментальних досліджень наведені у підписах до рисунків.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХНЕ ОБГОВОРЕННЯ

Концепція Ca^{2+} -функціональних одиниць

У тих випадках, коли система є досить складною, її треба, для полегшення опису процесів у ній, спростити до „ідеальної системи”. Якщо йдеться про підтримання цитоплазматичної $[\text{Ca}^{2+}]$, „ідеальною системою” може бути **Ca^{2+} -функціональна одиниця**.

У найпростішому випадку ця абстрактна модель складається з одного Ca^{2+} -каналу (системи пасивного транспортування), Ca^{2+} -помпи (системи активного транспортування) та мембрани, що забезпечує компартменталізацію катіонів Ca^{2+} .

Власне будь-яку ділянку клітини цілком доречно абстрагувати до такої Ca^{2+} -функціональної одиниці. За структурою їх можна поділити на два типи. Ca^{2+} -функціональну одиницю I типу формують системи активного і пасивного транспортування однієї мембрани, наприклад, Ca^{2+} -канали і Ca^{2+} -помпа ендоплазматичного ретикулулу або Ca^{2+} -канали і Ca^{2+} -помпа плазматичної мембрани.

До складу Ca^{2+} -функціональної одиниці II типу входять система активного і система пасивного транспортування, які належать різним мембранам однієї клітини, наприклад, Ca^{2+} -канали плазматичної мембрани і Ca^{2+} -помпа ендоплазматичного ретикулулу. Принципової відмінності у властивостях між Ca^{2+} -функціо-

нальними одиницями двох типів немає (або нам про це нічого невідомо). Тому така класифікація є досить-таки умовною і необхідною для кращого розуміння цього поняття.

Набагато важливіше звернути увагу на те, що Ca²⁺-функціональна одиниця є не статичним утвором (структурою), а динамічною системою, яка забезпечує підтримання відповідної [Ca²⁺] у цитозолі та може перебувати у трьох станах – **спкою, активності й інактивації**. Більше того, збільшення цитозольної [Ca²⁺], яке спостерігається при переході Ca²⁺-функціональної одиниці зі стану спкою у стан активності, є обмежене в просторі та швидкоплинне і називається локальним Ca²⁺-спайком, пафом чи спарком.

У свою чергу, чинниками, які за рахунок прямого позитивного чи зворотного негативного зв'язку забезпечують перехід Ca²⁺-транспортувальних систем між різними станами, в основному слугують катіони Ca²⁺, оскільки активність більшості Ca²⁺-транспортувальних систем залежить від їхньої цитозольної концентрації.

Рівень Ca²⁺ у цитозолі є результатом двох протилежно спрямованих потоків Ca²⁺. **Вхідний потік** (відносно цитозолу, P_{in}) забезпечує надходження позаклітинного Ca²⁺ через плазматичну мембрану чи його вивільнення з внутрішньоклітинних депо і реалізується функціонуванням пасивних Ca²⁺-транспортувальних систем. Протилежно спрямований **вихідний потік** (P_{out}) забезпечує зменшення цитозольної [Ca²⁺] за рахунок його активного виведення у позаклітинне середовище і/чи у внутрішньоклітинні депо.

У стані спкою (фізіологічного спкою) між цими потоками існує динамічна рівновага:

$$P_{in} = P_{out}, \quad (1)$$

але **завжди**, на чому слід особливо наголосити, і $P_{in} > 0$, і $P_{out} > 0$. Тому Ca²⁺-функціональна одиниця є справді динамічною системою.

Дія гормону чи медіатора спричиняє збільшення вхідного потоку, рівновага порушується і Ca²⁺-функціональна одиниця переходить у **стан активності**:

$$P_{in} > P_{out}. \quad (2)$$

Тим не менше, такий стан є короткотривалим (нестабільним), оскільки локальне зростання цитозольної [Ca²⁺] спричиняє збільшення вихідного потоку. Не настає також і рівновага на новому, енергетично вищому рівні, оскільки паралельно до активування цитозольним Ca²⁺ систем вихідного потоку відбувається пригнічення ним, за рахунок зворотних негативних зв'язків, систем вхідного потоку – настає **стан інактивації**:

$$P_{in} < P_{out}. \quad (3)$$

Наслідком такого функціонування системи є зниження цитозольної [Ca²⁺] до стану фізіологічного спкою, коли ці катіони не можуть слугувати чинниками ні прямого позитивного, ні зворотного негативного зв'язку. Система повертається до стану динамічної рівноваги, описаної рівнянням (1).

У деяких випадках стан Ca²⁺-функціональної одиниці може визначатися не лише рівнем цитозольного Ca²⁺, але і значенням мембранного потенціалу. Зокрема, тоді, коли до складу Ca²⁺-функціональних одиниць входять Ca²⁺-транспортувальні системи плазматичної мембрани, які мають виражену потенціалозалежність – потенціалкеровані Ca²⁺-канали чи Na⁺-Ca²⁺-обмінник.

За дії будь-якого стимулятора Ca^{2+} -функціональна одиниця відповідає як єдине ціле. Функціонування Ca^{2+} -транспортальної системи не у складі Ca^{2+} -функціональної одиниці є неефективним, тому що за таких умов не може бути забезпечена дискретність Ca^{2+} -сигналу. Надходження Ca^{2+} у цитозоль чи внутрішньоклітинними каналами, чи каналами плазматичної мембрани буде супроводжуватися лише статичним збільшенням його концентрації. Аналогічно, збільшення активності Ca^{2+} -помпи чи Na^+ - Ca^{2+} -обмінника спричинить лише зниження цитозольної $[\text{Ca}^{2+}]$ до того рівня, наскільки дозволить це зробити їхня спорідненість до Ca^{2+} . І лише за узгодженого функціонування систем пасивного й активного транспортування, об'єднаних у Ca^{2+} -функціональну одиницю, можливим є генерування Ca^{2+} -сигналу.

Ендоплазматична Ca^{2+} -функціональна одиниця

У секреторних клітинах слинних залоз личинки комара-дергуна IF_3 -чутливі та ріанодинчутливі Ca^{2+} -канали разом з Ca^{2+} -помпою мембрани ендоплазматичного ретикулуму формують **ендоплазматичну Ca^{2+} -функціональну одиницю**, яка за структурою належить до I типу (рис. 1). За відсутності агоніста спонтанне вивільнення Ca^{2+} ріанодинчутливими каналами у цитозоль (Ca^{2+} -індуковане вивільнення Ca^{2+}) компенсується його транспортуванням помпою у люмен ендоплазматичного ретикулуму, тому фізіологічна відповідь не виникає. Встановлюється певна **динамічна рівновага** між двома **постійними** потоками Ca^{2+} .

Звичайно, такі принципи організації функціонування Ca^{2+} -транспортувальних систем передбачають витрати великої кількості енергії. Але власне завдяки цьому локальне збільшення цитозольної $[\text{Ca}^{2+}]$ підтримує чутливість Ca^{2+} -функціональної одиниці до IF_3 (і, відповідно, цілої клітини до агоніста) на досить високому рівні (рис. 1, А). Як наслідок, навіть незначне зростання IF_3 у цитозолі спричиняє зміщення рівноваги у бік вивільнення Ca^{2+} із депо (рис. 1, Б).

Однак цей процес обмежений у часі, оскільки високі $[\text{Ca}^{2+}]$ пригнічують обидва типи каналів (рис. 1, В), запобігаючи надмірному спустошенню депо.

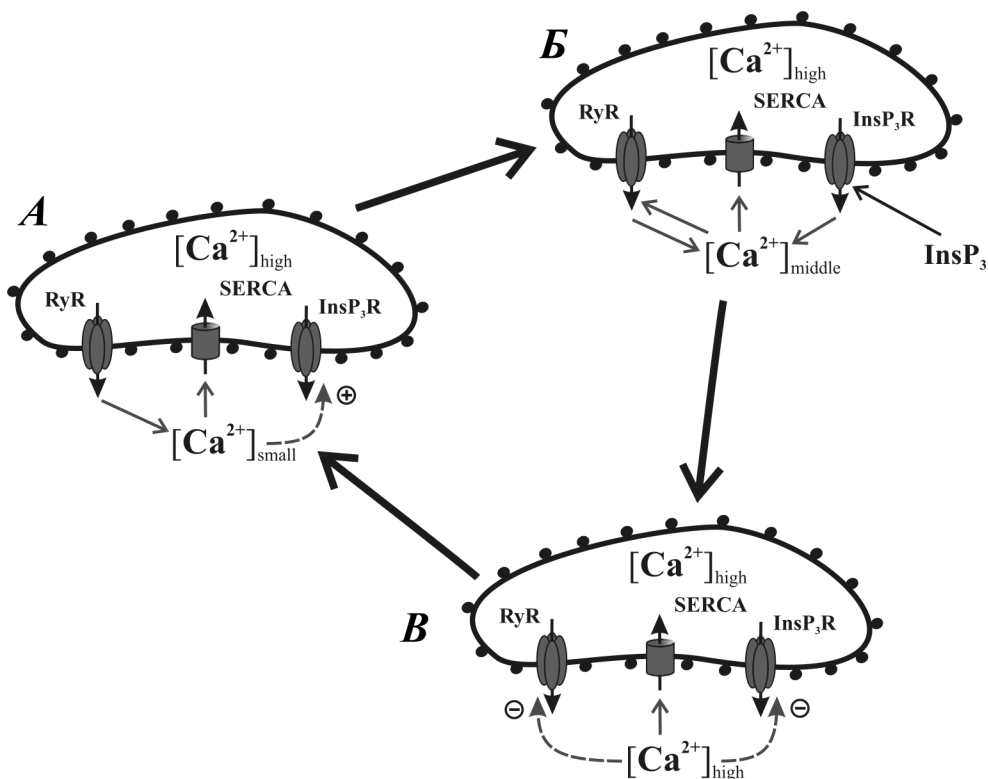
Наше припущення співзвучне з гіпотезою Канцели та співавт. [26], якою постулюється наявність **осциляторної одиниці**, що складається з ріанодинчутливого та IF_3 -чутливого Ca^{2+} -каналів. Власне функціонування такої осциляторної одиниці забезпечує генерацію, на думку авторів, Ca^{2+} -хвиль у цитоплазмі.

Гіпотеза про об'єднання Ca^{2+} -транспортувальних систем певної ділянки цитоплазми у Ca^{2+} -функціональну одиницю дає змогу глибше зрозуміти механізми взаємозв'язку між цими системами. Крім того, поняття **Ca^{2+} -функціональна одиниця** є значно ширшим, ніж **осциляторна одиниця**, оскільки його можна застосувати до набору Ca^{2+} -транспортувальних систем будь-якої ділянки цитоплазми, у тому числі і тих, діяльність яких не пов'язана з генерацією Ca^{2+} -хвиль (осциляціями Ca^{2+}).

Виходячи із наведених вище принципів організації ендоплазматичної Ca^{2+} -функціональної одиниці, можна пояснити раніше отримані нами результати, трактування яких раніше викликало деякі труднощі.

По-перше, ріанодин у високих концентраціях (500 нмоль/л; рис. 2) збільшує, діючи у стані спокою (рис. 1, А), вміст Ca^{2+} у тканині залоз унаслідок зміщення рівноваги в бік транспортування Ca^{2+} у люмен ендоплазматичного ретикулуму.

По-друге, додавання ріанодину до середовища інкубації у низькій концентрації (5 нмоль/л; рис. 3) спричиняє вивільнення депонованого Ca^{2+} . Якщо викид

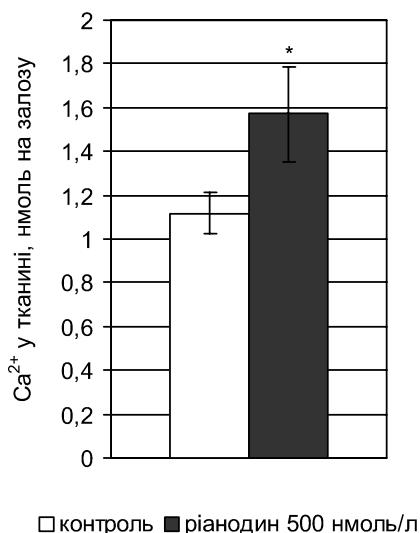
Рис. 1. Цикл активності ендоплазматичної Ca^{2+} -функціональної одиниці секреторних клітин слинних залоз личинки *Chironomus plumosus*:

A – **стан спокою** Ca^{2+} -функціональної одиниці, за якого підтримується висока чутливість до $\text{I}\Phi_3$; **Б** – **стан активності** Ca^{2+} -функціональної одиниці, який досягається завдяки дії агоніста на $\text{I}\Phi_3$ -чутливі Ca^{2+} -канали і тригерній активації ріанодинчутливих Ca^{2+} -каналів; **В** – **стан інактивації** Ca^{2+} -функціональної одиниці, протягом якого рівновага зміщується в бік депонування Ca^{2+} і система переходить у стан спокою; RyR – ріанодинчутливий Ca^{2+} -канал, InsP_3R – $\text{I}\Phi_3$ -чутливий Ca^{2+} -канал, SERCA – Ca^{2+} -помпа ендоплазматичного ретикулуму; $[\text{Ca}^{2+}]_{\text{small}}$, $[\text{Ca}^{2+}]_{\text{middle}}$ і $[\text{Ca}^{2+}]_{\text{high}}$ – низька, середня і висока цитозольна концентрація катіонів Ca^{2+} ; InsP_3 – $\text{I}\Phi_3$

Fig. 1. Activity cycle of endoplasmic Ca^{2+} -functional unit of *Chironomus plumosus* larvae secretory cells of salivary glands:

A – **resting state** of Ca^{2+} -functional unit, in which high sensitivity to InsP_3 is supporting; **B** – **activated state** of Ca^{2+} -functional unit is achieved due to agonist effect to InsP_3Rs and trigger activation RyRs; **B** – **inactivated state** of Ca^{2+} -functional unit, balance displacement in the side of Ca^{2+} deposition and as a result system pass to a resting state

Ca^{2+} внаслідок цього не досягає певного критичного рівня, то це супроводжується незначною активацією $\text{I}\Phi_3$ -чутливих Ca^{2+} -каналів завдяки підвищенню чутливості системи до ендогенного $\text{I}\Phi_3$, який, очевидно, продовжує спонтанно утворюватися за умов досліду. Як наслідок, за наявності ріанодину у середовищі інкубації гепарин, пригнічуючи $\text{I}\Phi_3$ -чутливі Ca^{2+} -канали, спричиняє збільшення вмісту Ca^{2+} у тканині залоз (рис. 3, Б). У контрольних умовах (без ріанодину) ефект гепарину ми зареєструвати не змогли [13].

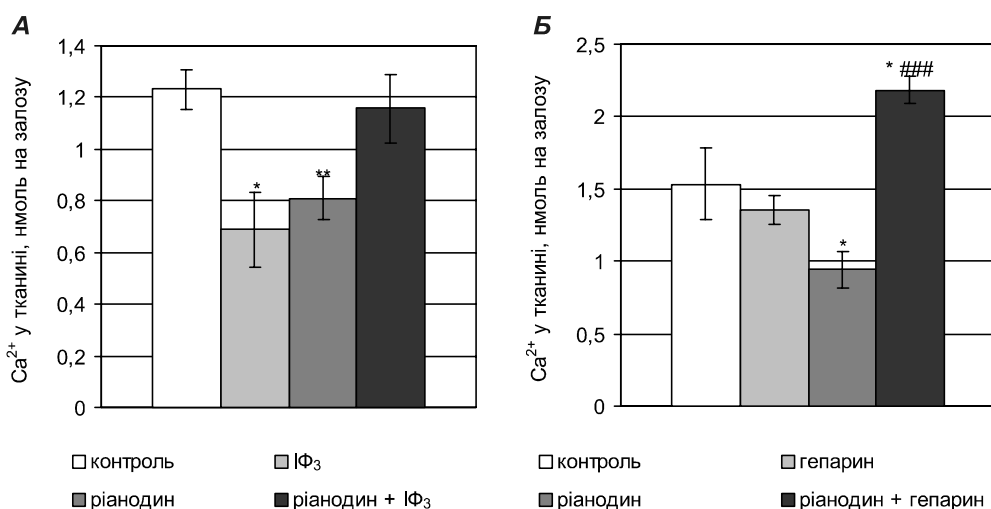

Рис. 2. Зміна вмісту Ca²⁺ у тканині слинних залоз, оброблених сапоніном, під впливом ріанодину у концентрації 500 нмоль/л [1, 13]:

[Na⁺] = 15,3 ммоль/л, [K⁺] = 129,94 ммоль/л; * – різниця порівняно з контролем достовірна з $P < 0,05$, n = 7

Fig. 2. Ca²⁺-content changes in tissue of salivary glands, treated with saponin, under the influence of ryanodine in concentration 500 nmol/l [1, 13]:

[Na⁺] = 15.3 mmol/l, [K⁺] = 129.94 mmol/l; * – difference is significant in comparison to control with $P < 0.05$; n = 7

Рис. 3. Залежність функціонування IФ₃-чутливих Ca²⁺-каналів від стану ріанодинчутливих Ca²⁺-каналів [1]: зміни вмісту Ca²⁺ у тканині залоз, оброблених сапоніном, під впливом IФ₃ (А) та гепарину (Б) за відсутності і наявності ріанодину у середовищі інкубації; залози інкубували у номінально безкальцієвому середовищі; [Na⁺] = 15,3 ммоль/л, [K⁺] = 129,94 ммоль/л; [IФ₃] = 10 мкмоль/л, [гепарин] = 500 мкг/мл, [ріанодин] = 5 нмоль/л; * – різниця порівняно з контролем достовірна з $P < 0,05$, ** – з $P < 0,01$, ### – різниця порівняно з гепаринвмісним достовірна з $P < 0,001$; n = 6

Fig. 3. InsP₃R functioning dependence on RyRs state [1]: Ca²⁺-content changes in tissue of salivary glands, treated with saponin, under the influence of InsP₃ (A) and heparin (B) at absence and presence of ryanodine in the incubatory medium; glands were treated in nominal Ca²⁺ free medium; [Na⁺] = 15.3 mmol/l, [K⁺] = 129.94 mmol/l; [InsP₃] = 10 μmol/l, [heparin] = 500 μg/ml, [ryanodine] = 5 nmol/l; * – difference is significant in comparison to control with $P < 0.05$, ** – $P < 0.01$, ### – difference is significant in comparison to heparin-containing medium with $P < 0.001$; n = 6

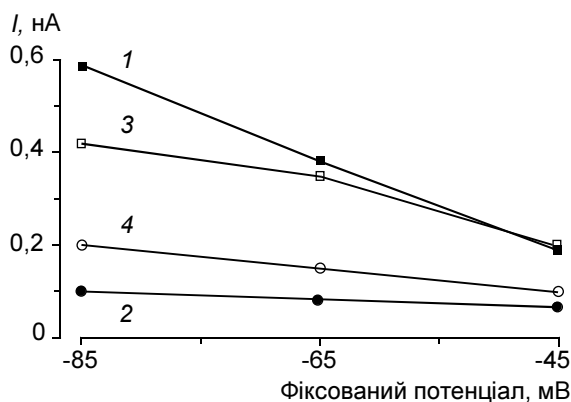

І по-третє. У випадку, коли вивільнення Ca^{2+} з депо ріанодином у часі збігається з активацією його вивільнення екзогенним IФ_3 , Ca^{2+} -функціональна одиниця переходить у стан інактивації (рис. 1, В), що, мабуть, і спостерігалось у представленому на рис. 3, А експерименті.

Ca^{2+} -функціональна одиниця плазматичної мембрани

Метод внутрішньоклітинної перфузії дає змогу здійснювати, як вважається, повний контроль над концентраційними градієнтами іонів, що проникають через мембрану. Тим не менше, нами встановлено, що між потенціалкерованими Ca^{2+} -каналами та Na^+ - Ca^{2+} -обмінником плазматичної мембрани існують тісні функціональні зв'язки навіть за умов внутрішньоклітинної перфузії [5].

На рис. 4 криві 1 і 2 відображають залежність амплітуди Ca^{2+} -струму від наявності натрієвого градієнта за різних значень фіксованого потенціалу і використання внутрішньоклітинного розчину без Ca^{2+} - Mg^{2+} -ЕГТА-буфера; криві 3 і 4 – відображають цю ж залежність за внутрішньоклітинного розчину зі стабілізованою $[\text{Ca}^{2+}]$ на рівні 10 мкмоль/л. Звертає на себе увагу, що за стабілізованого рівня цитозольного Ca^{2+} залежність амплітуди потенціалкерованого Ca^{2+} -струму як від рівня фіксованого потенціалу, так і від концентраційного натрієвого градієнта є менш вираженою. Аналізуючи ці дані, ми зробили висновок, що залежність амплітуди Ca^{2+} -струму від наявності натрієвого градієнта зумовлена не підвищеною проникністю Ca^{2+} -каналів для одновалентних катіонів, а залежністю їхньої провідності від функціонування Na^+ - Ca^{2+} -обмінника [10].

Рис. 4. Залежність амплітуди вхідного потенціалкерованого Ca^{2+} -струму від натрієвого концентраційного градієнта за різних значень фіксованого потенціалу та $[\text{Ca}^{2+}]$ у цитозолі [5, 7]: $[\text{Na}^+]_e = 136,9$ (криві 1 і 3) або 16 (криві 2 і 4) ммоль/л, $[\text{Ca}^{2+}]_e = 1,76$ ммоль/л, $[\text{Na}^+]_i = 16$ ммоль/л; $[\text{Ca}^{2+}]_i = 10$ мкмоль/л (криві 3 і 4; Ca^{2+} - Mg^{2+} -ЕГТА-буфер) або не задавали (криві 1 і 2); фіксований потенціал -85, -65 або -45 мВ, тестований – -25 мВ; n = 6

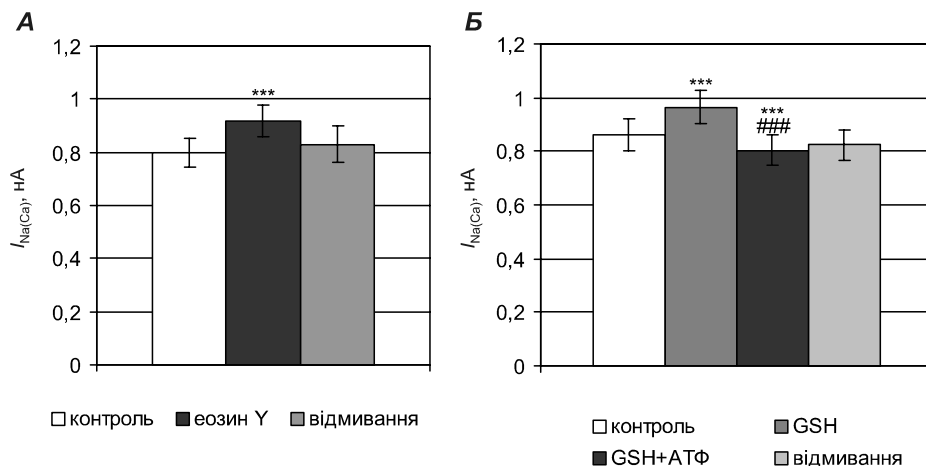
Fig. 4. Inward voltage-dependent Ca^{2+} -current dependence on sodium concentration gradient in different values of holding potential and $[\text{Ca}^{2+}]$ in cytosol [5, 7]: $[\text{Na}^+]_e = 136.9$ (curves 1 and 3) or 16 (curves 2 and 4) mmol/l, $[\text{Ca}^{2+}]_e = 1.76$ mmol/l, $[\text{Na}^+]_i = 16$ mmol/l; $[\text{Ca}^{2+}]_i = 10 \mu\text{mol/l}$ (curves 3 and 4; Ca^{2+} - Mg^{2+} -EGTA-buffer) or nominal Ca^{2+} free solution (curves 1 and 2); holding potential -85, -65 or -45 mV, tested potential – -25 mV; n = 6

Встановлено також [15], що внаслідок додавання до внутрішньоклітинного розчину блокатора Ca^{2+} -помпи еозину Y амплітуда вхідного струму Na^+ - Ca^{2+} -обміну

дещо збільшувалася (рис. 5, А). Аналогічно діє й інший блокатор Ca^{2+} -помпи ортованадат у концентрації 10 мкмоль/л, стимулюючий ефект якого, правда, зменшувався за концентрації 100 мкмоль/л. Відомо, що еозин Y є досить-таки специфічним інгібітором Mg^{2+} , АТФ-залежних систем активного транспортування Ca^{2+} та не пригнічує Na^+ - Ca^{2+} -обмінник [21]. Тим більше, він не може активувати функціонування обмінника. Тому збільшення амплітуди вхідного струму Na^+ - Ca^{2+} -обміну (катиони Ca^{2+} зв'язуються з внутрішньоклітинного боку плазматичної мембрани) зумовлене пригніченням Ca^{2+} -помпи плазматичної мембрани (і, відповідно, збільшення $[\text{Ca}^{2+}]_i$ у внутрішньоклітинному примембранному просторі).

А введення в клітину АТФ на фоні 1 ммоль/л GSH супроводжується зменшенням амплітуди вхідного струму Na^+ - Ca^{2+} -обміну (рис. 5, Б). Причиною зменшення струму у цьому випадку є, на нашу думку, стимуляція надлишком АТФ функціонування Ca^{2+} -помпи плазматичної мембрани, оскільки порушення акумулювання Ca^{2+} у мітохондріях чи вивільнення його з депо не впливало на амплітуду струму Na^+ - Ca^{2+} -обміну. Цілком можливо, що це зумовлено особливостями локалізації цих Ca^{2+} -транспортувальних систем чи органел, які їх містять. Стимулювання Ca^{2+} -помпи призводить до зменшення $[\text{Ca}^{2+}]_i$ у цитозолі і, відтак, до пригнічення функціонування Na^+ - Ca^{2+} -обмінника.

Отже, тісні функціональні зв'язки існують і між Na^+ - Ca^{2+} -обмінником та Ca^{2+} -помпою плазматичної мембрани. Тому ми маємо підстави говорити про наявність **Ca^{2+} -функціональної одиниці плазматичної мембрани**. На відміну від вищеприписаної ендоплазматичної Ca^{2+} -функціональної одиниці, катиони Ca^{2+} у цьому

Рис. 5. Зміна амплітуди вхідного струму Na^+ - Ca^{2+} -обміну внаслідок блокування Ca^{2+} -помпи еозином Y (А) та її стимулювання аденозинтрифосфатом за наявності у середовищі відновленого глутатіону (Б) [15]:

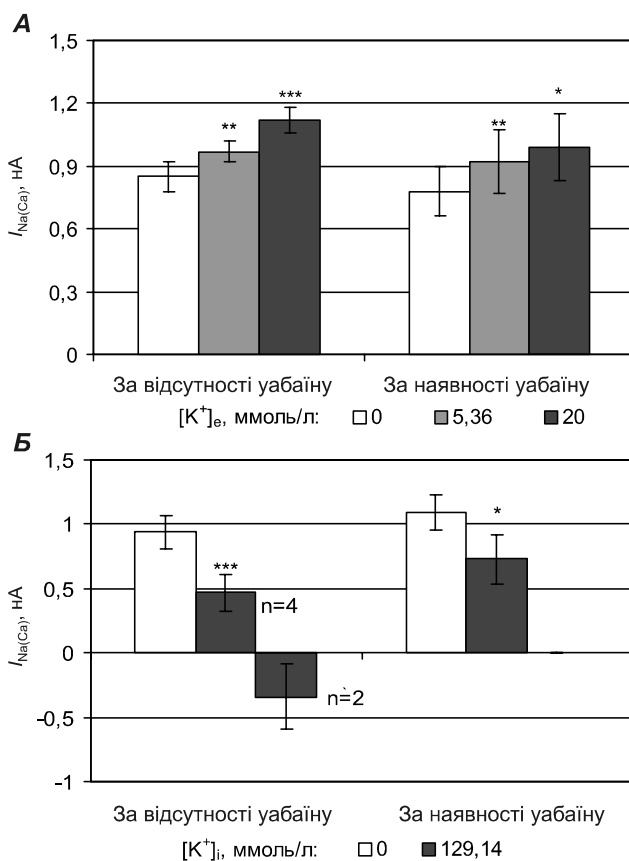
$[\text{Na}^+]_e = 136,9$ ммоль/л, $[\text{Ca}^{2+}]_e = 1,76$ ммоль/л, $[\text{Na}^+]_i = 16$ ммоль/л; [еозин Y] $_e = 10$ мкмоль/л; $[\text{GSH}]_i = 1$ ммоль/л, $[\text{АТФ}]_i = 1$ ммоль/л; фіксований потенціал -20 мВ, тестований - -60 мВ; *** і ### – зміна достовірна відповідно відносно контролю та відносно GSH з $P < 0,001$; $n = 6$ і 10

Fig. 5. Inward current amplitude change of Na^+ - Ca^{2+} exchange as a result of Ca^{2+} -pump inhibition with eosin Y (A) and its stimulation with ATP in presence reduced glutathione (B) [15]:

$[\text{Na}^+]_e = 136.9$ mmol/l, $[\text{Ca}^{2+}]_e = 1.76$ mmol/l, $[\text{Na}^+]_i = 16$ mmol/l; [eosin Y] $_e = 10$ $\mu\text{mol/l}$; $[\text{GSH}]_i = 1$ mmol/l, $[\text{ATP}]_i = 1$ mmol/l; holding potential -20 mV, tested potential -60 mV; *** and ### – difference is significant in comparison to control and GSH with $P < 0.001$; $n = 6$ and 10

випадку не депонуються в обмеженому просторі, а виводяться у позаклітинне середовище. Але для розуміння значення цієї Ca^{2+} -функціональної одиниці принципового значення це не має.

До певної міри стан Ca^{2+} -функціональної одиниці плазматичної мембрани визначається залежністю Na^+ - Ca^{2+} -обміну від активності Na^+ - K^+ -помпи: наявність у середовищі убаїну дещо *нівелювало* ефект збільшення позаклітинної чи внутрішньоклітинної концентрації K^+ (рис. 6), а також *підсилювало* ефект зменшення позаклітинної концентрації Na^+ на амплітуду вхідного струму Na^+ - Ca^{2+} -обміну [19].

Рис. 6. Залежність амплітуди вхідного струму Na^+ - Ca^{2+} -обміну від позаклітинної (А) і внутрішньоклітинної (Б) $[\text{K}^+]$ за наявності і відсутності убаїну в середовищі [19]: негативні значення амплітуди – вхідний напрям струму, позитивні – вихідний напрям; $[\text{Na}^+]_e = 120$ ммоль/л, $[\text{Ca}^{2+}]_e = 1,76$ ммоль/л, $[\text{Na}^+]_i = 16$ ммоль/л; $[\text{K}^+]_i = 0$ ммоль/л (А), $[\text{K}^+]_e = 5,36$ ммоль/л (Б); [убаїн] = 25 мкмоль/л; фіксований потенціал -20 мВ, тестований – -60 мВ; за контролю прийнято амплітуду струму за відсутності K^+ у середовищі; * – зміна достовірна відносно контролю з $P < 0,05$; ** – з $P < 0,01$; *** – з $P < 0,001$; n = 7 і 6

Fig. 6. Inward current amplitude dependence of Na^+ - Ca^{2+} exchange on extracellular (A) and intracellular (B) $[\text{K}^+]$ in presence and absence ouabain in medium [19]: negative amplitude values – inward current, positive – outward current; $[\text{Na}^+]_e = 120$ mmol/l, $[\text{Ca}^{2+}]_e = 1.76$ mmol/l, $[\text{Na}^+]_i = 16$ mmol/l; $[\text{K}^+]_i = 0$ mmol/l (A), $[\text{K}^+]_e = 5.36$ mmol/l (B); [ouabain] = 25 $\mu\text{mol/l}$; holding potential -20 mV, testing potential -60 mV; current amplitude in absence of K^+ was taken as a control; * – difference is significant in comparison to control with $P < 0.05$; ** – with $P < 0.01$; *** – with $P < 0.001$; n = 7 and 6

Очевидно, така організація взаємовідносин між Ca^{2+} -транспортувальними системами плазматичної мембрани відіграє важливу роль для генерування фізіологічного Ca^{2+} -сигналу у **базальному кальцієвому домені** – примембранному просторі базальної (базо-латеральної) частини секреторних клітин слинних залоз личинки *Chironomus plumosus*, відокремленому [2] від іншої частини цитоплазми надзвичайно щільним шаром мітохондрій.

Характерною ознакою Ca^{2+} -функціональної одиниці плазматичної мембрани є її **залежність від рівня мембранного потенціалу**, а не лише від цитозольної $[\text{Ca}^{2+}]$. Власне деполяризація плазматичної мембрани внаслідок активації молекулою АТФ P2X-рецепторів спричиняє перехід цієї Ca^{2+} -функціональної одиниці у стан активності, що досягається активацією потенціалкерованих Ca^{2+} -каналів. Такий висновок можна зробити, якщо, звичайно, не включати P2X-рецептори до складу Ca^{2+} -функціональної одиниці плазматичної мембрани (у нас немає експериментальних даних, які б свідчили, що P2X-рецептори входять до складу цієї одиниці, хоча повністю відкидати таку можливість не можна).

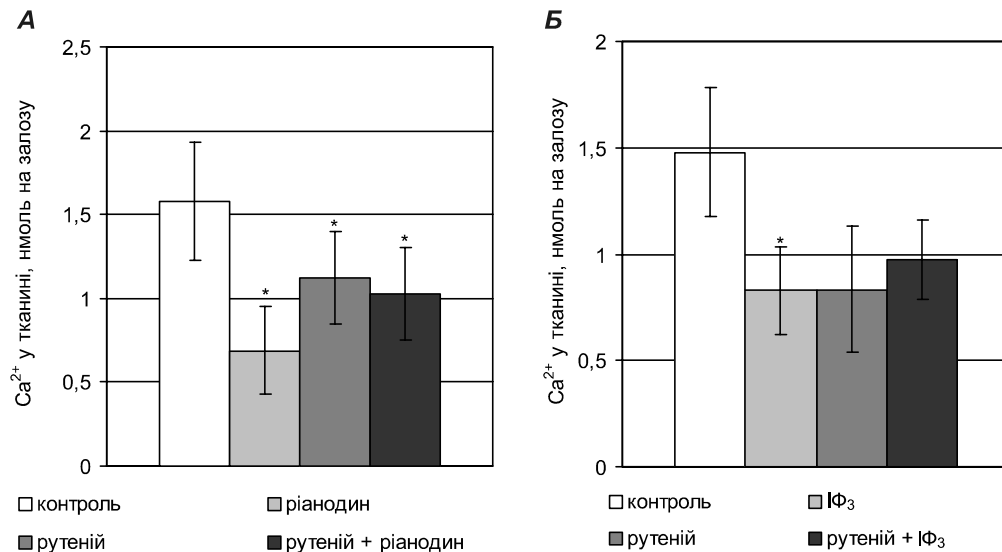
Обмеження надходження Ca^{2+} у цитозоль (**інактивація Ca^{2+} -функціональної одиниці**) теж реалізується не лише збільшенням цитозольної Ca^{2+} , а й подальшою деполяризацією плазматичної мембрани, тобто внаслідок не лише Ca^{2+} -залежної, а й потенціалозалежної інактивації Ca^{2+} -каналів. Крім того, деполяризація мембрани має часове обмеження для розвитку кальцієвої відповіді ще й за рахунок активації високопорогових потенціалкерованих K^+ - і Cl^- -каналів. Гіперполяризація мембрани, що виникає внаслідок виходу катіонів K^+ потенціалкерованими K^+ -каналами (калієвий електрохімічний градієнт спрямований з клітини) та входу аніонів Cl^- потенціалкерованими Cl^- -каналами (хлорний електрохімічний градієнт спрямований у клітину), обмежує в часі можливість Na^+ - Ca^{2+} -обмінника транспортувати Ca^{2+} у клітину. Тому головне значення Na^+ - Ca^{2+} -обмінника, як і Ca^{2+} -помпи плазматичної мембрани, є виведення Ca^{2+} у позаклітинне середовище і, тим самим, переведення Ca^{2+} -функціональної одиниці плазматичної мембрани у стан спокою.

Ендоплазматично-мітохондріальна Ca^{2+} -функціональна одиниця

У секреторних клітинах слинних залоз личинки *Chironomus plumosus* можна виділити ще одну, **ендоплазматично-мітохондріальну Ca^{2+} -функціональну одиницю**, яка складається з каналів вивільнення Ca^{2+} ендоплазматичного ретикулу та Ca^{2+} -уніпортера мітохондрій.

Базується цей висновок, перш за все, на тому, що ефекти ріанодину в активуючій ріанодинчутливій Ca^{2+} -канали та рутенію червоного за умови поєднання їх у середовищі інкубації мають **неадитивний** характер (рис. 7, А) [2]. Слід зазначити, що ефекти цих речовин повинні бути адитивними, якщо функціонування Ca^{2+} -активованих Ca^{2+} -каналів ендоплазматичного ретикулу та Ca^{2+} -уніпортера мітохондрій не залежить одне від одного.

Виявлений ефект підтверджує модифікуючу дію мітохондрій на ріанодиндуковане вивільнення Ca^{2+} з ендоплазматичного ретикулу. Відомо також, що рутеній червоний може пригнічувати вивільнення Ca^{2+} ріанодинчутливими Ca^{2+} -каналами [24]. Але у встановленому нами випадку такий механізм є неможливим, оскільки тоді рутеній червоний повністю запобігав би вивільненню Ca^{2+} з ендоплазматичного ретикулу під впливом ріанодину.

Рис. 7. Зміни вмісту Ca^{2+} у тканині слинних залоз, оброблених сапоніном, за одночасної дії ріанодину та рутенію червоного (А) й інозитолтрифосфату та рутенію червоного (Б) відповідно [2]: $[\text{Na}^+] = 15,3$ ммоль/л, $[\text{K}^+] = 129,94$ ммоль/л; [рутеній червоний] = 10 мкмоль/л, [ріанодин] = 5 нмоль/л; $[\text{I}\Phi_3] = 10$ мкмоль/л; * – різниця порівняно з контролем статистично достовірна з $P < 0,05$; $n = 6$ і 7

Fig. 7. Changes of Ca^{2+} content in tissue of salivary glands treated with saponin, simultaneous action of ryanodine and ruthenium red (A) or InsP_3 and ruthenium red (B) respectively [2]: $[\text{Na}^+] = 15.3$ mmol/l, $[\text{K}^+] = 129.94$ mmol/l; [ruthenium red] = 10 $\mu\text{mol/l}$, [ryanodine] = 5 nmol/l; $[\text{InsP}_3] = 10$ $\mu\text{mol/l}$; * – difference is significant in comparison to control with $P < 0.05$; $n = 6$ and 7

По-друге, за стимуляції $\text{I}\Phi_3$ -чутливих Ca^{2+} -каналів додаванням до середовища інкубації $\text{I}\Phi_3$ та за одночасного пригнічення функціонування Ca^{2+} -уніпортера мітохондрій рутенієм червоним (рис. 7, Б) не спостерігалось статистично достовірних змін вмісту Ca^{2+} у тканині залоз, оброблених сапоніном, порівняно з контролем (середовище, яке не містило ні рутенію червоного, ні $\text{I}\Phi_3$). Хоча застосування $\text{I}\Phi_3$ викликало статистично достовірне зменшення вмісту Ca^{2+} у тканині залоз, оброблених сапоніном, на $43,78 \pm 11,82$ % ($P = 0,042$, $n = 7$) відносно контролю, і цей ефект неодноразово підтверджувався нами у попередніх експериментах. Таким чином, блокування рутенієм червоним процесу акумуляції Ca^{2+} мітохондріями запобігає активуванню вивільнення Ca^{2+} з $\text{I}\Phi_3$ -чутливого депо.

У досліджуваних клітинах Ca^{2+} -уніпортер перебуває, мабуть, у стані динамічної рівноваги з розміщеними поруч каналами вивільнення Ca^{2+} з депо, і за відсутності стимуляції між цими структурами відбувається обмін іонами Ca^{2+} . Ці системи транспортування Ca^{2+} і формують ендоплазматично-мітохондріальну Ca^{2+} -функціональну одиницю, яка належить до II типу. У стані спокою внутрішньоклітинні Ca^{2+} -канали вивільняють певну кількість Ca^{2+} , які транспортуються не тільки поміпою назад у люмен ендоплазматичного ретикулуму, а й уніпортером у матрикс мітохондрій, тому не відбувається генерація клітинної відповіді. Заблокувавши уніпортер мітохондрій, ми спричинили, очевидно, локальне підвищення $[\text{Ca}^{2+}]$

поруч розташованого $\text{I}\Phi_3$ -чутливого депо. Відомо, що на $\text{I}\Phi_3$ -чутливому рецепторі наявні інгібіторні й активуючі сайти зв'язування Ca^{2+} [22, 25]. Відбувається, ймовірно, швидке зв'язування Ca^{2+} з інгібіторними сайтами $\text{I}\Phi_3$ -чутливих Ca^{2+} -каналів. Це призводить до пригнічення, за принципом негативного зворотного зв'язку, подальшого вивільнення Ca^{2+} з депо. Тому одночасне застосування $\text{I}\Phi_3$ та рутенію червоного не викликає зменшення вмісту Ca^{2+} у тканині залоз.

Оскільки функціонування ріанодинчутливих Ca^{2+} -каналів теж залежить від $[\text{Ca}^{2+}]$ у цитозолі [41], то, аналогічно, за одночасної дії ріанодину та рутенію червоного зменшення вмісту Ca^{2+} у тканині залоз є менш вираженим, ніж за дії одного лише ріанодину. Можна припустити також, зважаючи на взаємозв'язок між вивільненням катіонів Ca^{2+} $\text{I}\Phi_3$ -чутливими та ріанодинчутливими каналами (рис. 3), що пригнічення $\text{I}\Phi_3$ -індукованого вивільнення Ca^{2+} послаблює активацію його вивільнення з ріанодинчутливого депо. Для активації ріанодинчутливого депо необхідно, щоб $\text{I}\Phi_3$ -чутливі Ca^{2+} -канали не були ані заблокованими, ані активованими.

Про чутливість мітохондрій до вивільнення Ca^{2+} з $\text{I}\Phi_3$ -чутливого і ріанодинчутливого депо Ca^{2+} існує достатньо даних, отриманих на різних клітинах, у тому числі секреторних: мітохондрії регулюють спряження Ca^{2+} – екзоцитоз у хромафінних клітинах [28], у пермеабілізованих клітинах слинних залоз м'ясної мухи вони здійснюють негативний контроль над частотою $\text{I}\Phi_3$ -індукованих осциляцій Ca^{2+} , визначають тривалість міжспайкового інтервалу і, таким чином, перекодовують стимул, що модулюється амплітудою вивільнення $\text{I}\Phi_3$, у частоту цитозольних осциляцій Ca^{2+} [40]. Взаємодія між внутрішньоклітинними каналами вивільнення Ca^{2+} та мітохондріями має відмінне значення залежно від розміщення самих мітохондрій у клітині. Таким чином мітохондрії здійснюють комплексний вплив на регулювання Ca^{2+} -сигналів у секреторних клітинах.

ПІДСУМОК

Загальноприйняте положення, що цитозольний рівень Ca^{2+} визначається його потоками через плазматичну мембрану і мембрану ендоплазматичного ретикулуму, на сьогодні є недостатнім. Спричинило цю недостатність відкриття: а) локальних Ca^{2+} -хвиль [39] і б) локальних кальцієвих мікродоменів [23, 34, але див. 38], виникнення яких неможливо пояснити, виходячи із „макроцитозольної” позиції.

Локальні Ca^{2+} -хвилі – це **обмежені у просторі** та **часі** повторювані підвищення цитозольної $[\text{Ca}^{2+}]$. Найпростіші локальні Ca^{2+} -сигнали є двох типів: Ca^{2+} -спарки (sparks), які зумовлені активацією лише ріанодинових Ca^{2+} -каналів, наприклад, у кардіоміоцитах [27], і Ca^{2+} -пафи (puffs), зокрема, в ооцитах шпорцевої жаби [39], які спричинені активацією лише $\text{I}\Phi_3$ -чутливих Ca^{2+} каналів. Інший приклад локального Ca^{2+} -сигналу характерний для апікального полюса секреторних клітин, наприклад, екзокринних клітин підшлункової залози [37]. Тут він характеризується повільнішим часом наростання амплітуди (>1 с) і значнішим поширенням, до 10 мкм [31], що відрізняє їх від „класичних” Ca^{2+} -пафів. За певних умов Ca^{2+} -хвиля, яка виникла на апікальному полюсі секреторної клітини, поширюється до базального полюса – локальний Ca^{2+} -сигнал перетворюється на

глобальний. Але для того, щоб таке перетворення відбулося, потрібне не лише узгоджене функціонування $\text{I}\Phi_3$ -чутливих і ріанодинчутливих Ca^{2+} -каналів ендоплазматичного ретикулуму – Ca^{2+} -хвиля повинна подолати кордон із мітохондрій [35]. Встановлено також, що мітохондрії модулюють вивільнення Ca^{2+} з ендоплазматичного ретикулуму, запобігаючи його позитивному зворотному впливу на $\text{I}\Phi_3$ -чутливі Ca^{2+} -канали [29], і така взаємодія можлива лише за рахунок близького розташування цих двох органел [38]. Показана і важлива роль периферичних примембранних мітохондрій у депокерованому вході Ca^{2+} у клітину [32, 35, 36].

Отже, навіть такий поверховий огляд дає змогу зробити висновок, що генерування Ca^{2+} -хвиль є неможливим без **узгодженості функціонування** різних Ca^{2+} -транспортувальних систем, які належать різним клітинним мембранам. Ca^{2+} -транспортувальні системи не дублюють одні одних, їхнє функціонування є **взаємодоповнюючим**. Крім того, функціонування різних Ca^{2+} -транспортувальних систем є **взаємозалежним** за рахунок **позитивних прямих і негативних зворотних зв'язків** між ними. Ці зв'язки значною мірою реалізуються через зміну локальної $[\text{Ca}^{2+}]$ біля устя Ca^{2+} -каналу (**локальних кальцієвих мікродоменів**), оскільки функціонування багатьох Ca^{2+} -транспортувальних систем також є Ca^{2+} -залежним процесом. Але загальної (уніфікованої) теорії, яка б задовільно пояснила роль **узгодженості функціонування** різних Ca^{2+} -транспортувальних систем у Ca^{2+} -сигналізації, на сьогодні немає. Тому як робочу гіпотезу ми пропонуємо **концепцію Ca^{2+} -функціональних одиниць**.

Оскільки прямі та зворотні зв'язки між Ca^{2+} -транспортувальними системами є обмежені в просторі та часі, ми дійшли висновку, що у клітині формуються цілі їхні ансамблі – **Ca^{2+} -функціональні одиниці**, з принципово новими властивостями і новими функціями, виконати які неможливо, якщо виходити з властивостей окремих їхніх складових частин. Обов'язковою умовою формування Ca^{2+} -функціональні одиниці є входження до її складу **системи пасивного** і **системи активного** транспортування Ca^{2+} та мембрани, що забезпечує компартменталізацію цих катіонів. Одні і ті ж самі транспортувальні системи (і мембрани) можуть входити до складу різних Ca^{2+} -функціональних систем, що визначається особливостями певної клітини та доцільністю для процесів, які відбуваються у її різних частинах. Власне на цьому етапі організації Ca^{2+} -сигналізації виникають такі властивості, притаманні функціонуванню Ca^{2+} -транспортувальних систем, як нестатичність (динамічність), неадитивність, висока чутливість до агоністів, самопідсилення, самообмеження у часі тощо.

Лише виходячи із таких позицій, можна пояснити ті експериментальним чином встановлені факти, які важко було пояснити в рамках панівної парадигми. Це стосується і особливостей функціонування певної Ca^{2+} -транспортувальної системи, і генерації Ca^{2+} -хвилі загалом. Звичайно, адекватне застосування концепції для трактування особливостей Ca^{2+} -сигналізації (чи розвитку цієї концепції) можливе після проведення досліджень з використанням реєстрації цитозольної $[\text{Ca}^{2+}]$ за допомогою Ca^{2+} -чутливих флуоресцентних зондів.

Цілком можливо, що із встановленням нових експериментальних даних запропонована концепція буде трансформуватися. Зокрема це стосується залежності функціонування Ca^{2+} -транспортувальних систем від активності інших іонтранспортувальних систем. Особливо актуальною є проблема виявлення

чинника, який забезпечує прямий і зворотний зв'язок між окремими складовими частинами Ca^{2+} -функціональної одиниці, оскільки не завжди його вдається коректно ідентифікувати (досить показовим у цьому аспекті є проблема узгодженості активації потенціалкерованих і ріанодинчутливих Ca^{2+} -каналів у кардіоміоцитах [30]). Таким чинником для Ca^{2+} -функціональної одиниці плазматичної мембрани може бути зміна мембранного потенціалу. В інших випадках цю роль можуть виконувати, на нашу думку, Ca^{2+} -сигнальні білки [див. 33].

1. Бичкова С.В., Манько В.В. Ріанодиніндуковане вивільнення Ca^{2+} у секреторних клітинах слинних залоз личинки *Chironomus plumosus* L. **Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол.**, 2004; 35: 244–250.
2. Бичкова С., Манько В., Клевець М., Кулачковський О. Роль мітохондрій у Ca^{2+} -сигналізації секреторних клітин травних залоз. **Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол.**, 2007; 44: 3–14.
3. Деркач М.П., Гумецький Р.Я., Чабан М.Є. **Курс варіаційної статистики**. Київ: Вища школа, 1977. 206 с.
4. Клевець М.Ю., Манько В.В. Характеристика потенціалозалежного кальцієвого струму мембрани секреторних клітин. **Физиол. журнал**, 1992; 38(3): 70–75.
5. Клевець М.Ю., Манько В.В. Вивчення натрієвого градієнта для реєстрації струму через кальцієві потенціалозалежні канали мембрани секреторних клітин. **XIV з'їзд Українського фізіологічного товариства**: Тези доп. Київ, 1994: 10–11.
6. Клевець М.Ю., Манько В.В., Федірко Н.В. **Дослідження нагромадження кальцію секреторними клітинами ізольованих слинних залоз личинки хірономуса та його значення для секреторного процесу** (Львів. ун-т). Львів, 1996. 22 с. Укр. Деп. в Укр. ІНТЕІ 29.10.96, № 87 – Ук 96.
7. Клевець М.Ю., Манько В.В., Федірко Н.В. та ін. Кальцій і плазматична мембрана секреторних клітин екзокринних залоз. **Вісн. Київ. ун-ту. Фізіологія: Проблеми регуляції фізіологічних функцій**, 2000; 6: 9–13.
8. Король Т., Манько В., Клевець М. Вплив блокаторів потенціалозалежних кальцієвих каналів на стимульований гіперкалієвою деполяризацією вхід Ca^{2+} у клітини екзокринних залоз та їх секреторну відповідь. **Галицький лікарський вісник**, 1998; 5(3): 46–48.
9. Король Т.В., Манько В.В., Клевець М.Ю. Дослідження активного транспорту Ca^{2+} у секреторних клітинах слинних залоз личинки *Chironomus plumosus* L. **Біологія тварин**, 2000; 2(1): 92–97.
10. Манько В.В. Характеристика струмів потенціалозалежних кальцієвих каналів мембрани секреторних клітин. Автореф. дис. ... канд. біол. наук. Київ, 1995. 21 с.
11. Манько В.В. Ca^{2+} -транспортні системи внутрішньоклітинних депо секреторних клітин малоклітинних залоз. I. Ідентифікація. **Матеріали міжнародної конференції, присвяченої пам'яті професора Шостаковської Ірини Василівни** (11–12 жовтня 2002 р., м. Львів). Львів, 2002: 28–33.
12. Манько В.В. Методологічні підходи до дослідження Na^+ - Ca^{2+} -обміну в екзокринних секреторних клітинах. **Укр. біохім. журнал**, 2006; 78 (1): 43–62.
13. Манько В.В., Бичкова С.В., Клевець М.Ю. Ідентифікація каналів вивільнення Ca^{2+} у секреторних клітинах слинних залоз личинки комара-дергуна. **Укр. біохім. журнал**, 2004; 76(1): 65–71.
14. Манько В., Великопольська О. Ідентифікація пуринових рецепторів у секреторних клітинах слинних залоз личинки комара-дергуна. **Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол.**, 2005; 40: 134–139.

15. Манько В.В., Клевец М.Ю., Ларина О.А. Зависимость амплитуды тока Na^+ - Ca^{2+} -обмена мембраны секреторных клеток от функциональной активности Ca^{2+} -насоса в условиях внутриклеточной перфузии. II съезд биофизиков России (23–27 августа 1999 г., Москва): Тез. докл. Москва, 1999; 2: 537–538.
16. Манько В.В., Клевец М.Ю., Ларина О.А., Стельмах С.В. Слинні залози личинки *Chironomus plumosus* як об'єкт для досліджень Ca^{2+} -транспортних систем секреторних клітин екзокринних залоз. **Біологіч. вестн**, 2001; 5 (1–2): 133–136.
17. Манько В.В., Клевец М.Ю., Федірко Н.В. Методичні підходи для виявлення трансмембранного струму натрій-кальцієвого обміну. **Нейрофізіологія / Neurophysiology**, 1998; 30(4/5): 275–278.
18. Манько В.В., Король Т.В., Клевец М.Ю., Демків О.Т. Дослідження Ca^{2+} -транспортних систем секреторних клітин екзокринних залоз з використанням хлортетрацикліну. **Вісн. Харк. ун-ту, № 488. Біофіз. вісн**, 2000; 6(1): 79–81.
19. Манько В., Ларина О., Клевец М. Залежність струму Na^+ - Ca^{2+} -обміну плазматичної мембрани екзокринних секреторних клітин від функціонування Na^+ - K^+ -помпи. **Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол.**, 2001; 27: 218–224.
20. Манько В.В., Стельмах С.В. Вплив рутенію червоного на вміст Ca^{2+} у тканині слинних залоз личинки *Chironomus plumosus*. **Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол.**, 2002; 29: 171–176.
21. Слинченко Н.Н., Браткова Н.Ф., Костерин С.А., Черныш И.Г. Влияние эозина Y на каталитическую и функциональную активность Mg^{2+} , АТФ-зависимого кальциевого насоса плазматической мембраны гладкомышечных клеток. **Биохимия**, 1998; 63(6): 812–819.
22. Adkins C.E., Taylor C.W. Lateral inhibition of inositol 1,4,5-trisphosphate receptors by cytosolic Ca^{2+} . **Current Biol**, 1999; 9: 1115–1118.
23. Ashby M.C., Craske M., Park M.K., Gerasimenko O.V. et al. Localized Ca^{2+} uncaging reveals polarized distribution of Ca^{2+} -sensitive Ca^{2+} release sites: mechanism of unidirectional Ca^{2+} waves. **J. Cell. Biol**, 2002; 158: 283–292.
24. Beutner G., Sharma V.K., Lin L. et al. The mitochondrial ryanodine receptor in rat heart: characterization of the subtype. **Biophys. J**, (Annual Meeting Abstracts), 2002; 82: 110.
25. Bootman M. D., Lipp P. Calcium signalling: ringing changes to the „bell-shaped curve”. **Current Biol**, 1999; 9: R876–878.
26. Cancela J.M., Gerasimenko O.V., Gerasimenko J.V. et al. Two different but converging messenger pathways to intracellular Ca^{2+} release: the roles of nicotinic acid adenine dinucleotide phosphate, cyclic ADP-ribose and inositol trisphosphate. **EMBO J**, 2000; 19(11): 2549–2557.
27. Cannell M.B., Soeller C. Sparks of interest in cardiac excitation-contraction coupling. **Trends Pharmacol. Sci**, 1998; 19: 16–20.
28. Giovannucci D.R., Groblewski G.E., Sneyd J., Yule D.I. Targeted phosphorylation of inositol 1,4,5-trisphosphate receptors selectively inhibits localized Ca^{2+} release and shapes oscillatory Ca^{2+} signals. **J. Biol. Chem**, 2000; 275(43): 33704–33711.
29. Hajnoczky G., Hager R., Thomas A.P. Mitochondria suppress local feedback activation of inositol 1,4,5-trisphosphate receptors by Ca^{2+} . **J. Biol. Chem**, 1999; 274: 14157–14162.
30. Inoue M., Bridge J.H.B. Ca^{2+} sparks in rabbit ventricular myocytes evoked by action potentials. Involvement of clusters of L-type Ca^{2+} channels. **Cell. Biol**, 2003; 92: 532–538.
31. Kidd J.F., Fogarty K.E., Tuft R.A., Thorn P. The role of Ca^{2+} feedback in shaping InsP_3 -evoked Ca^{2+} signals in mouse pancreatic acinar cells. **J. Physiol**, 1999; 520: 187–201.
32. Knot H.J., Laher I., Sobie E.A. et al. Twenty years of calcium imaging: cell physiology to dye for. **Molecular Interventions**, 2005; 5: 112–127.

33. Li Q., Luo X., Muallem S. Functional mapping of Ca²⁺ signaling complexes in plasma membrane microdomains of polarized cells. **J. Biol. Chem**, 2004; 279(27): 27837–27840.
34. Lipscombe D., Madison D.V., Poenie M. et al. Imaging of cytosolic Ca²⁺ transients arising from Ca²⁺ stores and Ca²⁺ channels in sympathetic neurons. **Neuron**, 1988; 1: 355–365.
35. Park M.K., Ashby M.C., Erdemli G. et al. Perinuclear, perigranular and sub-plasmalemmal mitochondria have distinct functions in the regulation of cellular calcium transport. **EMBO J**, 2001; 20(8): 1863–1874.
36. Petersen O.H. Localization and regulation of Ca²⁺ entry and exit pathways in exocrine gland cells. **Cell Calcium**, 2003; 33: 337–344.
37. Petersen O.H., Burdakov D., Tepikin A.Y. Polarity in intracellular calcium signaling. **BioEssays**, 1999; 21: 851–860.
38. Rizzuto R., Pozzan T. Microdomains of intracellular Ca²⁺: molecular determinants and functional consequences. **Physiol. Rev**, 2006; 86: 369–408.
39. Yao Y., Choi J., Parker I. Quantal puffs of intracellular Ca²⁺ evoked by inositol trisphosphate in *Xenopus* oocytes. **J. Physiol**, 1995; 482: 533–553.
40. Zimmermann B. Control of Ins P₃-induced Ca²⁺ oscillations in permeabilized blowfly salivary gland cells: contribution of mitochondria. **J. Physiol**, 2000; 525(3): 707–719.
41. Zucchi R., Ronca-Testoni S. The sarcoplasmic reticulum Ca²⁺ channel/ryanodine receptor: modulation by endogenous effectors, drugs and disease states. **Pharmacol. Reviews**, 1997; 49(1): 1–52.

Одержано: 10.06.2008